

* سید کلیم اصغر (هندی)

آشنایی با دفتر دوم تذکره سفینه خوشگو

می‌دانیم درباره مؤلف این تذکره ارزشمند صحبتی داشته باشیم.

در اغلب تذکراهایی که از قرن دوازدهم به بعد تألیف شده، از خوشگو سخن رفته است. اما هیچکس درباره زندگانی وی اطلاعاتی اساسی به دست نمی‌دهد و این مشکلی است که در مورد اشخاص بزرگ پیش می‌آید و مؤلف سفینه خوشگو که به معرفی بیش از هزار شاعر پرداخته و درباره احوال و آثار آنها صحبت کرده و با آوردن نمونه کلام آنها به ارزیابی آثار آنها دست زده، درباره زندگانی خودش هیچ صحبت مفصلی نداشته. البته سایر تذکره نویس‌ها اسم اصلی او را بندرا بن^۳ داس^۴ نوشته‌اند و تخلص او را خوشگو ذکر کرده‌اند. برخی او را از «متهرا»^۴ (MATHURA) دانسته‌اند. و بعضی او را از «بنارس»^۵ یا «عظیم آباد»^۶ می‌دانند و برخی می‌گویند که از قوم بئیس^۷ بوده است. درباره تاریخ یا سال تولد وی هیچ جا سخن نرفته است. اما برخی او را همعصر فرخسیر یا محمدشاه (پادشاه گورکانی هند) نوشته‌اند و نیز به گفته برخی، او معاصر سلطان شاه بوده است. و نیز به عقیده برخی پدرش در ارتش عالمگیر خدماتی انجام داد. و نیز اینکه عمویش «سدانند» در حرم اعظم شاه (پسر اورنگ زیب عالمگیر) مستخدم بود. درباره شغل او اطلاعاتی در دست نیست، و خود تذکره نویس‌ها دچار ابهام و ایهام شده‌اند و به گفته برخی او در اوایل زندگی مشغول کار بود. اما سپس زندگی گدایانه‌ای را اختیار کرد و در لباس فقرا زیست. او خودش را نیز بنام «فقیر»^۸ یاد می‌کند. بندرا بن داس سفینه را به عمده الملک نواب امیرخان تقدیم کرده است و نیز اینکه امیرخان به بندرا بن

نقش اساسی شبه قاره در ترویج و توسعه زبان و ادب فارسی اگر بیشتر از خود ایرانیان نباشد، کم‌تر از آنها هم نیست. شعر شیرین فارسی در طول ده قرن گذشته خوانندگان و شنوندگان شبه قاره را مفتون و مسحور خود کرده است و سهم شبه قاره در تاریخ شعر و ادب فارسی از نگاه هیچ محقق پنهان نمانده است. بنابراین ما به اشاره‌ای اکتفا می‌کنیم که نخستین کتاب تصوف^۱ و اولین تذکره شعر فارسی^۲ در شبه قاره تألیف شد. تاریخ نویسی و تذکره نویسی در شبه قاره از اهمیت بالایی برخوردار بوده است. بویژه در قرن دهم الی دوازدهم مهد و مرکز اصلی ادب فارسی شبه قاره بوده، و در این زمینه نقش بسزایی ایفا نموده است.

تذکره سفینه خوشگو تألیف «بندرا بن داس» در قرن دوازدهم بسک نگارش درآمد. سفینه خوشگو بنا بر دلایلی از مهمترین تذکره‌های شاعران فارسی به شمار می‌آید و سایر محققین در ضمن معرفی به اهمیت آن اشاره داشته‌اند. این تذکره مشتمل بر سه دفتر است. اما متأسفانه با وجود اهمیت بسیاری که دارد هیچ محقق تا اکنون به تصحیح آن نپرداخته و دانشمند محترم شادروان سید شاه محمد عطاءالرحمان عطا کاکوی که دست به تصحیح دفتر سوم زدند و آن را چاپ رسانیدند. اما دو دفتر اول مورد توجه هیچ کس قرار نگرفته بود و مخصوصاً دفتر دوم که طولانی‌ترین قسمت این تذکره است.

پیش از این که درباره سفینه خوشگو سخن رود، لازم

* دکتری زبان و ادبیات فارسی از دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران.

۱. نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران
۲. نسخه مدرسه عالی سپهسالار تهران
۳. نسخه کتابخانه مجلس تهران
۴. نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب لاهور

۱. نسخه دانشگاه تهران:

نسخه مزبور، با شماره ۲۶۵۵ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود. این نسخه کاملترین و بهترین نسخه دفتر دوم سفینه خوشگو است. برخی تذکره نویسان از این نسخه به نام نسخه «آب آورد» یاد کرده‌اند.^{۱۲} و این نسخه را درخور اهمیت ندانسته‌اند. اما تحقیق ما نشان می‌دهد که از میان سایر نسخه‌های که در دست هستند، هیچ نسخه دیگر قابل مقایسه با این نسخه نیست. چون این تنها نسخه است که تاریخ آغاز و انجام هر دو را دارد و نیز این که از نظر تعداد شاعران از دیگر نسخه‌ها مهمتر و کاملتر است. بنابراین ما این نسخه را اساس قرار دادیم. در معرفی این نسخه محققین دچار اشتباه شده‌اند. برخی تعداد شاعران این دفتر را ۸۱۱ ذکر کرده‌اند^{۱۳} اما نقوی تعدد شعرا را ۱۱۰۲ ذکر کرده است.^{۱۴} ولی در فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران مجلد دهم، مرحوم محمد تقی دانش پژوه تعداد شاعران را ۱۱۱۱ نوشته است. اما واقعیت این است که در این نسخه دفتر دوم که به نام «آب آورد» یاد شده است، ۱۰۸۸ شاعر معرفی شده‌اند. تعداد صفحات این نسخه ۴۴۳ است. هر صفحه دارای ۲۱ سطر است.

گفتنی است که در نسخه مذکور از سه نوع خط یعنی،

داس روزی دو روپیه (واحد پول هندوستان) می‌پرداخته است. درباره رحلت او به یقین نمی‌توان سخن گفت. برخی ۱۱۲۶ هـ. ق را سال درگذشت وی دانسته‌اند به گفته بعضی‌ها او در دهه هفتم قرن دوازدهم (در حدود ۱۱۲۰ هـ. ق) در شهرستان عظیم‌آباد ایالت بیهار به جهان باقی شتافت.

سفینه خوشگو

سفینه خوشگو تألیف بندرآب داس، متخلص به خوشگو، تذکره مهم شعرای فارسی زبان در سده دوازدهم، سه دفتر دارد^۹ که در ذیل به معرفی دفتر دوم تذکره خوشگو که طولانی‌ترین و مهمترین دفتر این تذکره است می‌پردازیم.^{۱۰} دفتر دوم سفینه خوشگو تذکره‌ای است طولانی که بدست بندرآب داس در قرن دوازدهم هجری به رشته تحریر درآمده است. این تذکره فوق العاده با داشتن اهمیت خاص بنابر اشکالاتی تا اکنون تصحیح نشده بود و متأسفانه سایر مورخین و منتقدین که حتی تنها به معرفی ساده دفتر دوم این تذکره پرداختند، دچار اشتباهات بزرگی شدند و چنین به نظر می‌رسد که هیچ کدام از محققین محترم دست به دفتر دوم نزده و مطالب را از یکدیگر نقل کرده و در نتیجه آن نه فقط خودشان دچار مشکل شده‌اند، بلکه خوانندگان را نیز به نوعی گمراه کرده‌اند.

نسخه‌های خطی دفتر دوم سفینه خوشگو^{۱۱}

۱. اشپرنگر، ۳۲۰ = برلین ۳. ۶۵۲ (دفتر دوم ناقص)
۲. بادلین، ۲۷۶ (دفتر دوم ۷۷۵ شاعر)
۳. بانکی پور، ج. ۱ ص ۱۷۸۶ (دفتر دوم ناقص از جامی تا

سروری)

۴. ملک تهران، ۴۳۰۵ (بخشی مختصرست در حدود ۲۵۰

شاعر دفتر دوم)

۵. مجلس، ش. ۴۰۳ (دفتر دوم - ۱۲۷۸ هـ)

۶. سپهسالار، ش. ۴۹۰، مورخ ۱۲۴۴ شامل ۷۷۰ شاعر

۷. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش. ۲۶۵۵ (۱۲۴۷ هـ)

۸. دانشگاه پنجاب لاهور. (دفتر دوم - ناقص و درهم ۷۷۵

شاعر از جامی تا میرزا ارضی)

نسخه‌های مورد استفاده

در ضمن تصحیح و ترتیب دفتر دوم سفینه خوشگو نسخه‌های زیر مورد استفاده قرار گرفته است:

نستعلیق، نسخ و شکسته استفاده شده است و اسم کاتب ذکر نشده است. تاریخ اختتام ۱۲۴۷ نوشته شده است.

۲. نسخه سپهسالار:

این نسخه، با شماره ۲۷۲۴ در کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار نگهداری می‌شود. در نسخه سپهسالار ۱۰۸۷ شاعر معرفی شده‌اند و دو نفر شاعر که در نسخه دانشگاه تهران ذکر شده‌اند در نسخه سپهسالار معرفی نشده‌اند^{۱۵}. در خور یادآوری است که فخرالدین محمد که در نسخه سپهسالار ذکر شده، در نسخه دانشگاه تهران نیامده است^{۱۶}.

نسخه مذکور دارای ۶۴۷ صفحه است و هر صفحه ۲۰ سطر دارد. تمام نسخه در خط نسخ نگارش یافته است. نسخه سپهسالار دومین و مهمترین نسخه دفتر دوم سفینه خوشگو است. چون آغاز و انجام هر دو را دارد. اما کاتب اسم خود را نیاورده است و تاریخ اختتام هم ننوشته.

۳. نسخه مجلس:

این نسخه، با شماره ۴۰۳ در کتابخانه مجلس نگهداری می‌شود. در این نسخه ۷۷۵ شاعر ذکر شده‌اند. اما برخی از آنها تکراری‌اند. به عنوان شاهد، عطار، نواب بیرام خان، خواجه نصیر ادیب، قاضی یحیی و مولانا صادق دوباره جای خوش کرده‌اند.

نسخه یاد شده در خط نسخ تحریر شده و دارای ۴۷۵ صفحه است و هر صفحه ۱۸ سطر را دارد. این نسخه آغاز دارد، اما اختتام خوانان نیست، ولی تاریخ اختتام خوانده می‌شود که ۱۲۶۷ می‌باشد.

۴. نسخه لاهور:

نسخه مذکور در کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب لاهور با شماره (A.PFT14 $\frac{4540}{101}$) نگهداری می‌شود. اما نسخه‌ای است ناقص که آغاز و پایان هم ندارد و نیز تاریخ کتابت هم ندارد و ترتیب نیز رعایت نشده است. ما این نسخه را مورد بررسی قرار دادیم. اما چون نسخه‌های بهتری و کاملتری در دست داشتیم، بنابراین نسخه یاد شده را درخور مقایسه با نسخه اساس نداستیم.

رسم الخط کاتبان

لازم به یادآوری است که رسم الخط کاتب در برخی جاها به ترتیب الفبای امروزه است.

مثلاً شاعرانی که اسامی آنها از «آ» شروع می‌شود، شامل حرف «الف» هستند و همچنین شاعرانی که از «ب» شروع می‌شوند، در فهرست «ب» هستند و شاعران «گ» در فهرست «ک» نوشته شده‌اند.

از دیگر خصوصیات رسم الخط این نسخه‌ها می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

۱. حرفهای پ، چ، ژ، گ بعضی جا به صورت ب، ج، ر، ز، ک نوشته شده است.

۲. یای خطایی و یای وحدت و نکره هنگامی که اصل کلمه به «های بیان حرکت» ختم می‌شده، به صورت همزه روی‌ها نوشته شده است مانند رسیده یعنی رسیده‌ای. برای آنکه خواندن متن آسان‌تر باشد، همه جا یای خطایی و نکره را در این موارد به صورت «ای» برگرداندیم.

۳. حرف ربط «چو» در نسخه‌های سپهسالار و مجلس به صورت «چه» ثبت است و حرف «ذ» در نسخه سپهسالار بیشتر جاها «ز» نوشته و «ز» را بعضی جاها «ذ» نوشته است.

۴. برخی اشعاری که در این تذکره ثبت شده است، وزنشان درست نیست.

۵. در این تذکره برخی کلمات سر هم نوشته شده‌اند، که متفاوت با رسم الخط امروزی است. مثلاً «شیرازیست».

۶. جالب است که کاتب نسخه مجلس، اسم ملاً مخفی

را اشتباهاً ملاً نجفی خوانده و شرح احوال را در فهرست «ن» آورده است.

۷. شرح حال محمد ابن عمر ابن الحسین در نسخه‌های دانشگاه تهران و سپهسالار در فهرست «میم» درج است. اما در نسخه مجلس، شرح حال ایشان در فهرست «ف» با نام امام فخر الدین آمده است.

۸. شرح حال محمد قلی قطب شاه در نسخه‌های مجلس به نام میرزا مهدی آمده است

۹. شایان توجه است که نسخه مجلس از حرف «عین» به بعد ناقص شده است و کاتب به معرفی برخی شعرا پرداخته که در نسخه اساس ما حضور ندارند. ما چنان شاعرانی را در پایان آن حرف آوردیم و ترتیب الفبایی را رعایت نمودیم و نیز در پاورقی توضیح دادیم.

۱۰. برخی جاها متوجه شدیم که مصراع، بیت یا رباعی تکراری است و ما درباره آنها در پاورقی توضیح داده‌ایم. به عنوان مثال «چکنم گرد سرت عالم درویشی هاست» در سایر نسخه‌ها در ضمن احوال دو شاعر «رضی» و «رفیقا» عیناً تکرار شده است.

مثال دوم :

با غمت رفت از جهان مسعود

بنده تست مرده زنده
بیت مذکور در نسخه‌های سپهسالار و مجلس در ضمن احوال دو شاعر «خواجه مسعود» و «مسعود» آمده است. اما در نسخه اساس تنها در ضمن احوال خواجه مسعود نقل شده است.

مثال سوم :

گر باغم عشق سازگار آید دل

بر مرکب آرزو سوار آید دل
گر دل نبود کجا وطن سازد عشق
ور عشق نباشد به چه کار آید دل
رباعی یاد شده در سایر نسخه‌ها در احوال «اهلی نوایی» و نیز «مقصود میرک» مکرر آمده است.

مقایسه نسخه‌ها

چنانکه قبلاً یادآور شدیم، ما بنابر دلایلی نسخه دانشگاه تهران را اساس قرار دادیم و در ضمن تصحیح، آن را با نسخه‌های مهم دیگر مانند نسخه سپهسالار و نسخه مجلس مقایسه نمودیم.

در ضمن مقایسه نسخه‌ها اطلاعاتی جالب بدست رسید که ما در ذیل به توضیح آنها می‌پردازیم.

۱. شرح حال مولانا صادق در نسخه مجلس دوبار تکرار شده است و در فهرست «ص» و «م» آمده است.

۲. شرح حال نواب بیرام خان در نسخه مجلس تکراری است در فهرست «ب» و «ن» درج است.

۳. شرح حال خواجه نصیر ادیب در نسخه مجلس در فهرست «الف» و «ن» مکرراً آمده است.

۴. شرح حال فریدالدین عطار در نسخه مجلس در فهرست «عین» و نیز در فهرست «ف» درج است.

۵. همچنین شرح حال قاضی یحیی در نسخه مجلس در فهرست «ق» و «ی» درج است.

منابع سفینه خوشگو:

- مؤلف در شرح حال شعرا، اسم کتابهای زیر را ذکر نموده است، که از آنها در تألیف این کتاب استفاده نموده:
۱. اکبر نامه - تألف شیخ ابوالفضل

۲. اقبالنامه جهانگیری. تألیف معتمد خان بخشی
۳. بیاض. آرزو
۴. تاریخ عبدالقادر بداونی - (منتخب التواریخ)
۵. تذکره دولتشاه
۶. تذکره ملاً طاهر نصرآبادی
۷. جهانگیرنامه
۸. سفینه صائب
۹. طبقات اکبری - تألیف میرزا نظام الدین بخشی
۱۰. طبقات شاهجهانی
۱۱. ظفرنامه شاه عباس
۱۲. عالم آرا
۱۳. کتاب دبستان
۱۴. کلمات الشعراى سرخوش
۱۵. مآثر رحیمی
۱۶. مرآت العالم
۱۷. مجمع الصنائع تألیف محمد صالح
۱۸. منشآت ملاً طغرای مشهدی
۱۹. منتخبات حضرت گلشن
۲۰. مجمع النفائس: آرزو
۲۱. مسودات مجدالدین قوسی
۲۲. هفت اقلیم

یعنی سراج الدین علیخان آرزو نیز یار و دمساز بوده است. و چون عواملی در ذوق او نیز تأثیر گذار بوده، بازتاب آن را در جای جای تذکره می‌توان مشاهده کرد. خوشگو چنانکه سایر تذکره نویسها یادآور شده است با بزرگترین شاعر و نماینده سبک هندی یعنی بیدل دهلوی دوست بوده و خودش نیز در ضمن آوردن نمونه‌هایی از آثار شاعران دیگر ذوق طبع بیدل را رعایت نموده است و برخی جاها نوشته است که بیت مذکور مطابق ذوق بیدل دهلوی و آرزو است^{۱۷}. از این حیث نیز اشعار او با ارزش است.

مطالعه عمیق دفتر دوم نشان می‌دهد که مؤلف ذوق و استعداد فوق العاده نقد شعر را داشته است، و نمونه‌هایی که آورده به ذوق سلیم او دلالت می‌کند و بعضی جاها به نقد شعر هم پرداخته و ویژگیهای ابیات را یادآوری شده است. و نیز در برخی جاها به ضعف و قدرت زبانی شاعران اشاره‌ای داشته است و در ضمن آن به ویژگیهای علم بیان و بدایع نیز اشاره کرده و تشبیهات و استعارات و کنایات را نیز توضیح داده است.

چنانکه می‌دانید، سبک هندی از سه سبک اصلی شعر کلاسیک فارسی به شمار می‌آید و ویژگیهای مخصوص دارد. برای بررسی چنین ویژگیها دفتر دوم سفینه خوشگو می‌تواند به محققان یاری کند. چون اغلب شاعران معرفی شده در دفتر دوم به سبک هندی شعر سروده‌اند و در این دفتر ابیات را می‌توان ملاحظه کرد که در هیچ جای دیگر نمی‌توان یافت و مؤلف در بعضی جاها به ویژگیهای سبکی شاعران نیز اشاره‌های داشته که حایز اهمیت است. واژه‌های خیال‌بندی، نازک خیالی، مراعات نظیر، معانی ظریف، بازی با کلمات، و تشبیهات را می‌توان تقریباً در هر صفحه دفتر دوم سفینه مشاهده کرد و مورد بررسی قرار داد.

ارزیابی کلی دفتر دوم سفینه خوشگو

دفتر دوم سفینه خوشگو بنا بر دلایلی، مهمترین قسمت این تذکره را تشکیل می‌دهد، نه تنها از نظر تعداد شاعرانی که در این دفتر معرفی شده‌اند، کم نظیر و کم سابقه است، بلکه نویسنده دانشمند با آوردن نمونه‌های از کلام شعرا ارزش تذکره را افزایش داده است. لازم است تذکره داده شود که مؤلف چون خودش شاعری توانا بوده و نیز با شاعران ممتاز و برجسته آن روزگار صحبتی داشته و حتی با بزرگترین منتقد سخن آن روزگار

کفاشان و سپودران وغیره)

۸. کلمه فقیر در شبه قاره به معنی گدا استفاده می‌شود.

۹. از مقدمه همین دفتر دوم معلوم می‌شود که سفینه خوشگو چهار دفتر بوده، چون بعضی جاها مؤلف در ذیل بعضی شاعران می‌نویسد که ذکرش در دفتر چهارم خواهد آمد ولی دفتر چهارم هیچ جا یافته نمی‌شود.

۱۰. دفتر اول سفینه خوشگو شرح احوال ۳۶۲ شاعر را در بردارد و هنوز تصحیح نشده و به چاپ نرسیده است. دفتر سوم سفینه خوشگو بکوشش عطاءالرحمان تصحیح شده و درپتله (هند) به چاپ رسیده است.

۱۱. برای تهیه فهرست نسخه‌های خطی دفتر دوم از تاریخ تذکره‌ها فارسی، ج. ۱ و تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان استفاده شده است.

۱۲. تاریخ تذکره‌های فارسی، ج. ۱، ص ۷۱۳. تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان، ص ۲۴۴.

۱۳. استوری، ص ۸۲۷. تاریخ تذکره‌های فارسی، ج. ۱، ص ۷۱۳.

۱۴. تذکره نویسی فارسی در هندو پاکستان، ص ۲۴۴.

۱۵. میرزا اشراق و دارا

۱۶. اسم این شاعر در فهرست الفبایی نسخه دانشگاه تهران آمده است، ولی شرح احوال او نوشته نشده است.

۱۷. خوشگو در دفتر دوم از آرزو به نام خان صاحب یاد کرده است.

پی‌نوشت‌ها:

۱. نخستین کتاب تصوّف به عنوان کشف المحجوب به قلم سیدابوالحسن علی بن عثمان الجلابی هجویری غزنوی (د. ۴۶۵ هـ. ق) در شبه قاره به سبک نگارش درآمد که افتخاری بزرگ برای این منطقه است.

۲. اولین تذکره شاعران فارسی زبان به نام لباب الالباب به توسط سدیدالدین محمد عرفی در سده هفتم هجری در اُچ شریف به نام عین‌الملک حسین الشعری وزیر ناصرالدین قباچه تألیف کرد.

۳. گفتنی است که کلمه «بَن» واژه عربی نیست بلکه واژه زبان هندی است و معنی آن «جنگل» است. و این کلمه نباید اشتباه تلفظ شود. و یادآور می‌شود «بندرا بَن» نام موضوعی است از متبرا، و داس در زبان هندی غلام را گویند. یعنی غلام آن موضع.

۴. متبرا شهر مقدّس هندوها در ایالت التراپردیش در شمال هند ۲۰ میل طرف شمال غرب شهر آگره.

۵. بنارس هم یکی از شهرهای مقدس هندوها در ایالت اترپردیش هند واقع است.

۶. عظیم‌آباد اسم شهرستان در ایالت بیهار هند

۷. در بین هندوها چهار طبقه یا فرقه بزرگ وجود دارد: برهمن (اهل مذهب)، کبتری (اهل جنگ و اسلحه)، ویش یابیش (بازرگانان و کشاورزان وغیره - اهل حرفه) و شودر (طبقه پائین)

تازه‌های نشر

حاشیه المختصر النافع

الشهید الثانی (زین الدین بن علی العاملی)، تحقیق: مرکز الابحاث و الدراسات الاسلامیة، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، قم، چ ۱، ۱۳۸۰ هـ. ش.

کتاب المختصر النافع محقق حلی (۶۰۲-۶۷۲ هـ. ق) از مهم‌ترین متون نسبتاً موجز فقه جعفری است که امروزه هم در حوزه و هم در دانشگاه تدریس می‌شود و چون از دیرباز محور درس و بحث طالبان علم بوده است، شروح و حواشی و ترجمه‌های سودمندی گراگرد آن فراهم آمده؛ چنانکه صاحب الذریعه سی و دو شرح آن را یاد کرده است. اینک به اهتمام گروهی از پژوهندگان دفتر تبلیغات اسلامی، حاشیه شهید ثانی (ره) بر المختصر النافع، تصحیح و منتشر گردیده که تخریجات تفصیلی و مشروح را می‌توان از امتیازات مهم این تصحیح دانست.

توضیحات شهید بسیار سودمند و روشن‌گرست و گاه شامل نکات لغوی هم می‌شود. بجاست از این اثر، به عنوان منبع «کمک درسی»، در دانشگاه‌ها و حوزه‌هایی که به تدریس المختصر النافع می‌پردازند، استفاده گردد.

در اوائل متن، مصححان به شکل و اعرابگذاری عنایت بیشتری کرده‌اند ولی روشن نیست چرا این عنایت در پیشرفت کار، کمتر و کمتر گردیده است.

